

بررسی تطبیقی گاه‌شمار لشکرکشی‌های مغولان از تسخیر اترار تا نبرد عین جالوت در منابع ایرانی، عراقی و مملوک

مهین بابایی ملو؛* جواد عباسی؛** مصطفی گوهری فخرآباد***

چکیده

دوران حدوداً چهل ساله لشکرکشی‌های مغولان به ایران و سرزمین‌های همجوار آن یکی از دوران‌های پرحادثه تاریخ است و به همین جهت توجه جدی مورخان را به خود جلب نمود. آنان افزون بر شرح این لشکرکشی‌ها کوشیده‌اند سال‌شمار و زمان این لشکرکشی‌ها را نیز ثبت کنند. با این حال، گزارش‌های آن‌ها در این مورد یعنی زمان وقوع رویدادهای مرتبط با لشکرکشی‌ها با اختلافاتی گاه قابل توجه همراه بوده است. بر اساس چنین فرضی پژوهش حاضر می‌کوشد تا با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی-تحلیلی به مقایسه گزارش‌های منابع تاریخی نوشته شده در ایران، عراق و مملوک (مصر و شام)، در خصوص گاه‌شمار لشکرکشی‌های مغولان بپردازد و به این پرسش که چه اختلافات و تشابهاتی در ثبت گاه‌شمار این لشکرکشی‌ها مشاهده می‌شود، پاسخ دهد. از مطالعه و مقایسه گزارش‌های این منابع چنین برمی‌آید که در دوره لشکرکشی‌های چنگیزخان (۶۱۶-۶۲۱ ق) مورخان ایرانی نسبت به مورخان ساکن در عراق و قلمرو مملوکان نقش پر رنگ‌تری ایفا نموده‌اند و در دوره لشکرکشی‌های پس از چنگیزخان تا لشکرکشی هولاکو (۶۲۴-۶۵۱ ق) نقش تاریخ‌نگاران عراق بارزتر بوده و در نهایت در دوره لشکرکشی‌های هولاکو (۶۵۱-۶۵۸ ق) وقایع‌نگاران مملوک نقش مهمی در ثبت زمان این لشکرکشی‌ها داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی: گاه‌شمار، مغولان، ایران، عراق، مملوک، لشکرکشی، منابع تاریخی.

* کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد، خراسان رضوی، مشهد، ایران.

m.babaei7216@gmail.com

** نویسنده مسئول: دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد، خراسان رضوی، مشهد، ایران. jabbasi@um.ac.ir

*** استادیار دانشگاه فردوسی مشهد، خراسان رضوی، مشهد، ایران. ghohari-fa@um.ac.ir

| تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۲۱ |

مقدمه

دستیابی به زمان دقیق وقوع حوادث، به‌ویژه آن‌هایی که فاصله زیادی با زمان حاضر دارند دشوار است. از این‌رو، گاه‌شماری و تقویم از جمله ابزارهای علمی به شمار می‌آیند که برای نقد اطلاعات تاریخی به کار آمده و اشتباهات و انحرافات تاریخی را در خصوص رخداد حوادث مشخص می‌کنند. هنگامی که بحث به رویدادهای بزرگ و در گستره زمانی و مکانی وسیع، همچون لشکرکشی‌های مغولان می‌گردد، خودبه‌خود اهمیت در اختیار داشتن گاه‌شماری دقیق نیز افزایش می‌یابد. از آن‌جا که لشکرکشی‌های مغولان علاوه بر منابع ایرانی در آثار مورخان عراقی و مملوک نیز بازتاب یافته است، دستیابی به زمان دقیق‌تر گاه‌شماری لشکرکشی‌های مغولان بررسی منابع مربوط به این مناطق و مقایسه و تطبیق آن‌ها چشم‌انداز روشن‌تری از زمان وقوع لشکرکشی‌ها و در نتیجه درک درست‌تر از چگونگی وقوع آن‌ها فراهم خواهد کرد.

در این پژوهش بررسی تطبیقی گاه‌شماری لشکرکشی‌های مغولان از فتح اترار تا نبرد عین‌جالوت در منابع ایرانی عراقی و مملوک مدنظر قرار گرفته و در پی پاسخ به این پرسش است که چه اختلافات و تشابهاتی در ثبت گاه‌شماری لشکرکشی‌های مغولان در این سه دسته از منابع مشاهده می‌شود و هر گروه از این مورخان چه سهمی در ثبت زمان لشکرکشی‌ها دارند. بر این اساس به نظر می‌رسد در بسیاری از متون تاریخی منابع ایران عراق و مملوک اختلافات و تشابهات قابل‌توجهی وجود داشته و مورخان در هر یک از منابع بنا بر موقعیت مکانی خود نقش بارزی را در بازگویی گاه‌شماری لشکرکشی‌ها ایفا نموده‌اند.

پژوهش‌هایی همچون تاریخ فتوحات مغول ساندرز، تاریخ مغول عباس اقبال و دین و دولت در ایران عهد مغول بیانی و مجموعه مقالات کنگره هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن که در خصوص لشکرکشی‌های مغولان اشاراتی در آن‌ها شده فاقد تمرکز خاصی بر بررسی و تحلیل گاه‌شماری لشکرکشی‌های مغولان بوده و رویکردی تطبیقی به بررسی گاه‌شماری لشکرکشی‌های مغولان در منابع ایرانی عراق و مملوک نداشته‌اند. بنابراین در این پژوهش که بر اساس محدوده جغرافیایی که هر منبع در آن شکل گرفته انجام شده است سعی شده با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی-تحلیلی گاه‌شماری لشکرکشی‌های مغولان در دوره چنگیزخان (۶۱۶-۶۲۴ ق) دوره پس از چنگیزخان تا لشکرکشی هولاکو (۶۲۴-۶۵۱ ق) و لشکرکشی هولاکو (۶۵۱-۶۵۸ ق) در منابع مورخان ایرانی، عراقی و مملوک

بررسی و مقایسه شود. لازم به ذکر است که منظور از حملات یا لشکرکشی‌های مغولان مواردی است که در آن مغولان اقدام به پیشروی و فتح کرده‌اند و جنگ‌های پراکنده آن‌ها از جمله سرکوب شورش‌ها را در بر نمی‌گیرد.

۱. منابع ایرانی، عراقی و مملوک (مصر و شام)

ایران در قرن هفتم هجری همزمان با هجوم مغولان شاهد رخدادهایی بود که مورخان شرح آن‌ها را براساس دیده‌ها و شنیده‌های خود در همان برهه زمانی و یا کمی پس از آن ثبت نموده‌اند. زمان‌بندی این روایات را می‌توان به سه مرحله تقسیم نمود: نخست، لشکرکشی چنگیزخان به شرقی‌ترین پایگاه قلمرو خوارزمشاهی یعنی اترار در سال ۶۱۶ ق تا بازگشت وی به شرق در سال ۶۲۱ ق؛ دوم، لشکرکشی مغولان در جهت تعقیب سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه در سال ۶۲۴ ق و تا پیش از لشکرکشی هولاکو به غرب در سال ۶۵۱ ق؛ سوم لشکرکشی هولاکو به غرب که به براندازی اسماعیلیان خلافت عباسی و در نهایت شکست مغولان در عین‌جالوت در سال ۶۵۸ ق انجامید؛ از این‌رو، جهت بررسی تاریخ ایران در عهد مغول و به خصوص زمان لشکرکشی‌های مغولان منابع متعددی توسط مورخان در مناطق مختلف (ایران عراق شام و مصر) به رشته نگارش درآمده است.

از جمله منابع ایرانی؛ سیرت جلال‌الدین منکبرنی از نسوی است که شهاب‌الدین محمد خرندزی در شش - هفت سالی که منشی جلال‌الدین بوده و در بسیاری از سفرها و لشکرکشی‌ها با وی همراه بوده نگاشته است. کتاب وی شامل روایت مختصری از جنگ‌های جلال‌الدین با چنگیزخان و فتوحات اوست (نسوی، ۱۳۸۴: ۸). اثر دیگر طبقات ناصری جوزجانی است که نگارنده آن همزمان با آغاز یورش مغولان به ماوراءالنهر در خراسان و در قلعه‌ای به نام تولک سکنی داشته و اخبار و وقایع هجوم مغولان را یا به چشم خود دیده و یا از دیگران شنیده و احتمالاً با فاصله اندک زمانی آن‌ها را ثبت کرده است (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۲۴۴-۲۴۵). بر این مبنا اگر چه طبقات ناصری در شبه قاره هند نوشته شده؛ اما نویسنده آن شاهدی بوده که کمی پیش از تألیف اثر خود در شرق ایران به سر می‌برده است. تاریخ جهانگشای جوینی دیگر اثر مهمی است که به فاصله اندکی پس از لشکرکشی‌های هلاکو به نگارش درآمده و بیشتر آگاهی‌های نویسنده آن نتیجه حضور مستقیم او در صحنه رویدادهاست؛ بنابراین یکی از کامل‌ترین شرح‌ها را از لشکرکشی‌های مغولان ارائه نموده است (جوینی، ۱۳۸۵: ۹۴/۱). اثر دیگری که در دهه اول قرن هشتم

هجری به نگارش درآمده جامع‌التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی است که دربرگیرنده رویدادها تا پایان فرمانروایی غازان‌خان است (جامع‌التواریخ، ۱۳۷۳: ۴۹/۱). منابع دیگر دوره ایلخانی همچون تجزیة الأمصار و تجزیة الأعصار یا تاریخ و صاف نیز آگاهی‌های مختصری از حملات مغولان به دست می‌دهد (وصاف، ۱۳۸۸: ۲۲/۴). این دسته از منابع که آگاهی‌های قابل‌توجهی را از لشکرکشی‌های مغولان ارائه نموده‌اند نسبت به متون تاریخی عراقی و مملوک از آگاهی‌های بیشتری در مورد لشکرکشی‌ها و از جمله اشاره به زمان آن‌ها در دوره چنگیزخان و سال‌های پس از آن فراهم می‌کنند. گرچه چنانکه خواهیم دید حتی در میان این دسته از منابع در برخی موارد در باب زمان فتوحات اختلاف‌هایی وجود دارد.

از جمله منابع عراقی که روایتگر لشکرکشی‌های مغولان هستند می‌توان به الکامل فی التاریخ ابن‌اثیر اشاره نمود که نگارنده آن رویدادهای سرزمین‌های اسلامی و گاه فراتر از آن تا سال ۶۲۸ ق را ثبت نموده است (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۰/۱). همزمان با حملات مغولان به غرب وی از شهر موصل شنونده اخبار هجوم مغولان بوده و اقدام به ثبت آن‌ها کرده است. اثر دیگر از این دسته از منابع کتاب الخوادر الجامعة و التجارب النافعة فی المائة السابعة از ابن‌فوطی است که به شیوه سال‌شمارانه نگاشته شده و اخبار مختصری از سرزمین‌های عراق و موصل و تا حدودی بلاد شام را شامل می‌گردد. این منابع در شرایط و محیط عراق که فاصله بسیاری با فتوحات در شرق داشته نگارش یافته‌اند. با این وجود ابن‌اثیر از جمله با بهره‌گیری از روایات برخی شاهدان عینی آگاهی‌های قابل‌توجهی را از زمان لشکرکشی‌های چنگیزخان از ۶۱۶-۶۲۱ ق و همچنین دوره میانی یعنی از بازگشت چنگیز به مغولستان (۶۲۱ ق) و تکاپوهای سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه در عراق و دیاربکر از ۶۲۴-۶۲۸ ق ارائه می‌دهد. در مقابل اثر ابن‌فوطی فارغ از اشاره به زمان لشکرکشی‌های این دوره زمانی و حتی زمان‌های حمله مغولان به عراق و دیاربکر در پی تعقیب جلال‌الدین خوارزمشاه است و تنها به برخی زمان‌های مربوط به لشکرکشی‌های دوره هولاکوخان به ویژه از زمان فتح بغداد در ۶۵۶ ق تا شکست عین‌جالوت در ۶۵۸ ق پرداخته است.

منابع مملوک (مصر و شام) منابعی است که در محدوده غرب فرات تا مصر نوشته شده‌اند و عمدتاً وقایع به شیوه سال‌شمار تدوین شده است. این شیوه یکی از بارزترین شکل‌های تدوین و عرضه مواد تاریخی در تاریخ‌نگاری عصر اسلامی بوده است (سجادی،

۱۳۸۹: ۸۹). این دسته از کتب که روایتگر حملات مغولانند در نوشته حاضر شامل تاریخ مختصر الدول از ابن‌عبری است که تاریخی عمومی به شمار می‌آید و وقایع مرتبط با یورش مغولان به غرب تا ورود هولاکو و شکست در عین‌جالوت را در بر می‌گیرد و برخی مطالب آن از تاریخ جهانگشای و جامع‌التواریخ اخذ شده است (ناجی، ۱۳۸۹: ۱۳۱). تاریخی عمومی دیگر البدایه و النهایه نوشته ابن‌کثیر از اهالی دمشق است که این اثر را در شام نگاشته و در مورد مغولان به ویژه یورش آنان به شام اهمیت دارد. ابی‌الفداء به کتابت تاریخی عمومی با نام المختصر فی أخبار البشر همت گماشت که وقایع را به صورت سال-شمار تا سال ۷۲۹ ق در خود جای داده است. همچنین تاریخ ذول‌الاسلام از ذهبی مشهورترین مورخ نیمه نخست قرن هشتم هجری است که حوادث را تا سال ۶۲۰ ق به شیوه سال‌شمار به رشته تحریر درآورده است. اطلاعات زمانی لشکرکشی‌های مغولان در این منابع برخلاف منابع عراق تا حدودی تمام دوران‌های لشکرکشی‌ها را در بر می‌گیرد؛ اما اوج اطلاعات این دسته از منابع از زمان فتح بغداد توسط هولاکو در ۶۵۶ ق تا شکست مغولان در عین‌جالوت در ۶۵۸ ق است. این در حالی است که نقش روایات منابع ایرانی از زمان همین فتح به صورت تدریجی کاهش می‌یابد و در روایت شکست مغولان در عین‌جالوت به سکوت مطلق می‌انجامد که از اساسی‌ترین دلایل آن می‌تواند سکوت منابع متقدم و عدم بازتاب آن در منابع تاریخ‌نگاران متأخر و وابستگی این دسته از مورخان به دربار ایلخانی و نیز دوری از مکان وقوع رویدادها باشد.

۲. لشکرکشی‌های دوره چنگیزخان (۶۱۶-۶۲۱ ق)

عمده حملات مغولان در این برهه زمانی شامل مناطقی از ماوراءالنهر و خراسان می‌شد که از سوی شخص چنگیزخان پسران و سرداران وی صورت پذیرفت. ثبت زمان لشکرکشی‌های این دوره در منابع ایرانی عراقی و شامی-مصری با تفاوت‌هایی همراه است؛ فتح شهر اترار به عنوان شرقی‌ترین شهر قلمرو خوارزمشاهی در منابع ایرانی به صورت‌های گوناگون و با میزان اختلافاتی به ثبت رسیده است؛ جوزجانی محاصره این شهر را در اواخر ۶۱۶ ق عنوان نموده (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۰۵/۲) و از دسته همین منابع رشیدالدین این زمان را به اواخر پاییز یعنی حدود رمضان سال اژدها برابر با ۶۱۶ ق (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۴۸۸/۱) و فصیح‌خوافی این رویداد را در ذیل حوادث ۶۱۶ ق (فصیح‌خوافی، بی‌تا: ۲/۲۹۰) اختصاص داده‌اند؛ اما فتح این شهر در منابع عراق نیز انعکاس یافته، چنان‌که تنها این‌اثر بدون ارائه

گاه‌شماری دقیق به تسخیر این شهر در سال ۶۱۷ ق اکتفا نموده است (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۳۲/۲۶) و منابع مملوک (مصر و شام) همچون برخی منابع مورخان ایرانی مانند نسوی و جوینی اشاره‌ای به زمان این رویداد ننموده‌اند.

زرنوق در حوالی رود سیحون در جهت حرکت چنگیزخان و تولوی به نواحی داخلی قلمرو خوارزمشاهی و همچنین نور به فرماندهی طایر بهادر مورد هجوم واقع شدند. در جستجوی زمان تسخیر این دو شهر در هر سه دسته از منابع آشکار گردید که هیچ یک از مورخان در مورد گاه‌شمار ورود مغولان به آن‌جا سخنی به میان نیاورده‌اند. برخلاف دو شهر پیشین زمان تصرف شهر بخارا در دو دسته از منابع ایرانی و عراق ثبت شده؛ اما در این دو دسته منبع اختلافات در بیان زمان تسخیر بارز است؛ چرا که ابن‌اثیر آن را در چهارم ذی‌الحجه ۶۱۶ ق بیان کرده (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۳۹/۲۶-۱۴۰) و در میان منابع ایرانی این زمان از سوی جوزجانی در روز عید قربان برابر با دهم ذی‌الحجه ۶۱۶ ق (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۰۶/۲) آمده که می‌تواند به معنای ارائه تقارنی معنادار از سوی مورخ باشد. این در حالی است که برخی از مورخان همین دست از منابع به تسخیر این شهر از سوی مغولان در اوایل محرم ۶۱۷ ق (جوینی، ۱۳۸۵: ۱/۷۹؛ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱/۴۹۸) معتقد هستند و برخی دیگر این زمان را در اوایل محرم ۶۱۹ ق (وصاف، ۱۳۸۸: ۴/۳۹۰) نگاشته‌اند.

تسخیر شهرهایی مانند: سقناق، اوزکند، بارجلیغ و آشناس در جریان نخستین پیشروی‌های مغولان از نظر تعیین زمان در هاله‌ای از ابهام است. احتمالاً سرعت وقایع و همزمانی برخی از آن‌ها و عدم حضور خود چنگیزخان در این پیشروی‌ها در این مورد مؤثر بوده باشد. در بیان گاه‌شمار فتح شهر جند توسط جوجی تنها مورخان ایرانی از آن سخن به میان آورده‌اند؛ چنان‌که جوینی و رشیدالدین زمان آن را در چهارم صفر ۶۱۶ ق (جوینی، ۱۳۸۵: ۱/۶۹؛ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱/۴۹۳) و وصاف در چهاردهم صفر ۶۱۶ ق (وصاف، ۱۳۸۸: ۴/۳۸۷) عنوان نموده‌اند.

چنگیزخان در اترار سه سردار خویش الاق‌نویان شکتور و تغای را با پنج هزار جنگجو به سوی فناکت شهری در جانب راست سیحون (لسترنج، ۱۳۷۷: ۵۱۳) و سایر شهرهای آن حوزه از جمله خُجند گسیل داشت. در برخی منابع به کیفیت چگونگی فتح فناکت و مقاومت فناکتیان اشاره شده است؛ چنان‌که جوینی و رشیدالدین تنها به چهار روز مقاومت اهالی این شهر در برابر مغولان اشاره کرده‌اند که فاقد ارائه زمان دقیقی از این نبرد است

(جوینی، ۱۳۸۵: ۷۰/۱؛ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۴۹۲/۱) همچنین این مقاومت در ظفرنامه به سه روز و سه شب جنگ با این اهالی و امان دادن به فناکتیان در روز چهارم اشاره شده است: بدین‌سان سه روز و سه شب جنگجو به روی اندر آورده بودند رو چهارم امان خواست مردم به شهر کزان جنگ و آن کینه به زهر بهر (مستوفی، ۱۳۸۹: ۲۷۲/۷)

در خصوص گاه‌شمار تسخیر خُجَند مورخان ایرانی دو نوع گزارش غیرمستقیم ارائه نموده‌اند؛ چنان‌که برخی بر فتح این شهر پس از فناکت (جوینی، ۱۳۸۵: ۷۱/۱؛ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۴۹۲/۳) و عده‌ای دیگر بر فتح آن پس از اُترار (فصیح‌خوافی، بی‌تا: ۲۹۰/۲) معتقد هستند. در توصیف و ارائه گاه‌شمار فتح سمرقند با توجه به اهمیت موضوع هر سه دسته از مورخان ایرانی عراقی و حتی مملوک به طور نسبی دقت لازم را داشته‌اند؛ گرچه همچنان اختلاف‌هایی در جزئیات وجود دارد؛ جوزجانی زمان آن را روز عاشورا یعنی دهم محرم ۶۱۷ ق جوینی در ربیع‌الاول ۶۱۸ ق و رشیدالدین برابر با بهار موغای ییل در ذی‌الحجه ۶۱۸ ق نوشته‌اند (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۰۷/۲؛ جوینی، ۱۳۸۵: ۹۶/۱؛ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۰۰/۱)؛ این در حالی است که ابن‌اثیر (عراقی) زمان آن را در محرم ۶۱۷ ق (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۴۷/۲۶) و ابن‌عبری (شامی/مملوک) بدون ذکر سال وقوع تنها به ذکر ماه ربیع‌الاول (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۲۵) بسنده نموده است.

در ذکر زمان تصرف شهرهای پس از سمرقند یعنی خوارزم و ترمذ تنها روایتگران مورخان ایرانی هستند؛ چنان‌که نسوی تصرف مرکز تخت‌نشینی سلطان خوارزمشاهی را در سال ۶۱۸ ق (نسوی، ۱۳۸۴: ۱۲۳) ذکر کرده است. این مورخان درباره زمان‌نگاری فتح ترمذ دارای تناقضاتی هستند؛ چنان‌که جوینی زمان آن را در اواخر تابستان ۶۱۷ ق یعنی حدود رجب (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۰۱/۱-۱۰۲)، رشیدالدین در پاییز ۶۱۷ ق برابر با حدود رجب تا شوال (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۷/۱) و فصیح‌خوافی در ذیل حوادث سال ۶۱۷ ق (فصیح‌خوافی، بی‌تا: ۲۹۱/۲) ثبت کرده است. در بررسی زمان فتح شهر بلخ با وجود سکوت منابع ایرانی ابن‌اثیر سال ۶۱۷ ق را آورده است (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۹۷/۲۶).

قابل توجه است که از زمان فتح بلخ توسط چنگیزخان و سرداران او تا زمان بازگشت آنان به سوی مغولستان منابع عراقی و مملوک نقشی در ارائه گاه‌شمار لشکرکشی مغولان و تصرفات آن‌ها ندارند و تنها از زمان فتح ری تا تسخیر سرزمین بلغار از سوی جبهه و سوبودای بارز می‌گردند که این امر ممکن است به دلیل سرعت و گستردگی لشکرکشی‌ها

و عدم تعمق و تأمل مورخان و البته فاصله مکانی و زمانی برخی مورخان با مکان و زمان فتوحات مغولان باشد. چنان‌که در بیان زمان تسخیر طالقان پس از بلخ تنها رشیدالدین به ذکر تسخیر آن در فصل بهار برابر با جمادی‌الآخر تا رمضان پرداخته است (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۹/۱). به گزارش جوینی بامیان در اوایل یعنی محرم سال ۶۱۸ ق تسخیر شد (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۰۵/۱)؛ در مورد شهر مرو سال ۶۱۷ ق (جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۲۰/۲)، محرم ۶۱۸ ق (جوینی، ۱۳۸۵: ۱/۲۶-۱۲۴؛ و صاف، ۱۳۸۸: ۳۹۷/۴)، اول محرم ۶۱۸ ق (مستوفی، ۱۳۸۹: ۲۳۶/۲-۲۳۷) و بهار یعنی از جمادی‌الآخر تا رمضان ۶۱۸ ق (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۹/۱) ارائه شده است. تصرف نیشابور توسط جوینی در پانزدهم صفر ۶۱۸ ق (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۳۱/۱-۱۳۹)، مستوفی صفر ۶۱۸ ق (مستوفی، ۱۳۸۹: ۳۴۲/۲) و به نوشته رشیدالدین در انتهای بهار یعنی حدود رمضان ۶۱۸ ق (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۹/۱) و صاف نوزدهم صفر (وصاف، ۱۳۸۸: ۴/۴۰۸) گزارش نموده؛ قابل توجه است که در مورد شهر هرات منابع زمانی به دست نمی‌دهند و تنها سیفی در اوایل قرن هشتم از نابودی شهر در شوال ۶۱۸ ق (سیفی‌هروی، ۱۳۸۱: ۱۹) خبر داده است؛ اما در مورد شهر پس از آن یعنی غزنین سال ۶۱۸ ق ارائه شده است (نسوی، ۱۳۸۳: ۱۰۶). در خصوص نبرد سند برخی هشتم صفر سال ۶۱۸ ق (همان، ۱۱۰)، برخی دیگر رجب سال ۶۱۸ ق (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۰۷/۱) و برخی سال اسب برابر با سال ۶۱۹ ق (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۲۵/۱) را آورده‌اند. زمان تسخیر همراه با کشتار شهر زاوه توسط مغولان در منابع یادشده مشخص نشده است.

خان مغول در پی فتح سمرقند با اخباری مبنی بر تکاپوهای سلطان محمد خوارزمشاه در خراسان و نهایتاً در عراق روبرو شد؛ از این‌رو، سرداران خود جبهه نوین سوبدای بهادر و تغاچار نوین را در ۶۱۷ ق در پی سلطان فرستاد و آنان در پی این فرمان از بلخ تا سرزمین بلغار به تاخت و تاز پرداختند. در بررسی گاه‌شمار این موج از لشکرکشی‌ها در متون تاریخ‌نگاران ایرانی، عراقی و مملوک این حقیقت آشکار است که هرچه فتوحات به سمت غرب کشور سوق پیدا می‌کند نقش مورخان عراق و مملوک نسبت به منابع ایرانی بارزتر می‌گردد که گواهی است بر تأثیر منطقه جغرافیایی بر متون تاریخ‌نگاران در ثبت گاه‌شمار توسط وقایع‌نگاران.

پس از رویدادهای یادشده خلأی در زمینه ثبت زمان تصرف شهرهایی، مانند جوین آمل (مازندران)، طوس، رادکان، خبوشان، اسفراین، دامغان، سمنان، خوار، در هر سه دسته

از منابع مشاهده می‌شود. پس از این شهرهاست که منابع عراقی و مملوک (شامی) از جمله به زمان تصرف ری در سال ۶۱۷ ق (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۲۶: ۱۵۷؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۳/۱۳) اشاره می‌کنند و تا هنگام خروج این دسته از مغولان از ایران به سوی مغولستان کم و بیش نقش بارزتری را نسبت به منابع ایرانی دارند؛ چنان‌که در تصرف شهر قزوین سال ۶۱۷ ق (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۲۹)، همدان را در ۶۱۷ ق (ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۳/۱۳؛ ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۲۹) و آذربایجان را در سال ۶۱۷ ق (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۲۶/۱۶۰؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۳/۱۳) به ثبت رسانیده‌اند. در مورد اردبیل و موغان جوینی تنها از فصل زمستان یعنی از حدود ذی‌القعدة تا اواخر صفر یاد کرده است (جوینی، ۱۳۸۵: ۱/۱۱۶) و از یورش به اراک نیز رشیدالدین در زمستان سخن گفته (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱/۵۳۲)؛ درحالی‌که ابن‌کثیر به طور بارزتری سال ۶۱۷ ق را آورده است (ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۳/۱۳). تصرف مراغه از سوی مورخی در عراق در چهارم صفر ۶۱۸ ق (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۶۸/۲۶) و همدان در هر یک از منابع عراقی و ایرانی در رجب ۶۱۸ ق (همان، ۱۷۳-۱۷۶؛ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱/۵۳۳) آمده است. تاریخ حمله به نخجوان به سکوت برگزار شده اما شهرهای پس از آن یعنی آلان در ۶۱۹ ق (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۸۷/۲۶) قبیچاق تابستان برابر با حدود جمادی‌الاول ۶۱۹ تا زمستان برابر با ذی‌الحجه ۶۲۰ ق (همان، ۱۸۹-۱۹۰) روسیه در ۶۲۰ ق (همان، ۱۹۰) و در نهایت بلغار در اواخر سال ۶۲۰ ق یعنی حدود ذی‌الحجه (همان، ۱۹۳؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۷/۱۳) به ثبت رسیده است.

نقش هر یک از منابع با وجود اختلاف زمان‌هایی که وقایع‌نگاران ارائه نموده‌اند در خور توجه است؛ چرا که بیشتر اخبار لشکرکشی‌ها هر چند به شکل پراکنده در این منابع توصیف شده که در شناخت ما از لشکرکشی‌ها نقش به‌سزایی دارد. جدول ذیل تطبیقی از گاه‌شمار لشکرکشی‌های دوره چنگیزخان و نمودار فراوانی آن‌ها در هر سه دسته از منابع را نشان می‌دهد:

جدول ۱: گاه‌شمار لشکرکشی‌های دوره چنگیزخان (۶۱۶-۶۲۱ ق)

مکان	زمان	منابع ایرانی	منابع عراقی	منابع مملوک
محاصره اترار	اواخر ۶۱۶	جوزجانی، ۱۰۵/۲	-	-
	اواخر پاییز = حدود رمضان سال ۶۱۶	رشیدالدین، ۴۸۸/۱	-	-

۱۰ | فصلنامه علمی مطالعات تاریخی جنگ، شماره ۷ |

-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۳۲/۲۶	-	۶۱۷	فتح اترار
-	-	-	-	فتح زرنوق
-	-	-	-	فتح نور
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۴۰/۲۶	-	۱ تا ۴ ذی الحجه ۶۱۶	محاصره بخارا
-	-	جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۰۶/۲	عیدقربان=۱۰ ذی- الحجه ۶۱۶	فتح بخارا
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۴۰/۲۶	-	۴ ذی الحجه ۶۱۶	
-	-	جوینی، ۱۳۸۵: ۷۹/۱ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱/ ۴۹۸	اوایل محرم ۶۱۷	
-	-	وصاف، ۱۳۸۸: ۳۹۰/۴	اوایل محرم ۶۱۹	
-	-	-	-	فتح ستناق
-	-	-	-	فتح اوزکند
-	-	-	-	فتح بارجلیغ
-	-	-	-	فتح آشناس
-	-	جوینی، ۱۳۸۵: ۶۹/۱ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۴۹۱-۴۹۳/۱	۴ صفر ۶۱۶	فتح جند
-	-	وصاف، ۱۳۸۸: ۳۸۷/۴	۱۴ صفر ۶۱۶	
-	-	-	-	فتح فناکت
-	-	-	-	فتح خجند
-	-	جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۰۷/۲	عاشورا=۱۰ محرم ۶۱۷	فتح سمرقند
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۴۷/۲۶	-	محرم ۶۱۷	
-	-	جوینی، ۱۳۸۵: ۹۶/۱	ربیع الاول ۶۱۸	
-	ابن عبری، ۱۳۷۷:	-	ربیع الاول	

۱۱ | بررسی تطبیقی گاهشمار لشکرکشی های مغولان....

۳۲۵				
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۰۰/۱	۶۱۸ بهار ذی الحجه موغای بیل	
-	-	نسوی، ۱۳۸۴: ۱۲۳	ذی القعدة ۶۱۷	محاصره - خوارزم
-	-	نسوی، ۱۳۸۴: ۱۲۳	۶۱۸	فتح خوارزم
-	-	جوينی، ۱۳۸۵: ۲/۱ - ۱۰۱	اواخر تابستان = حدود رجب ۶۱۷	فتح ترمذ
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۷/۱	۶۱۷ پاییز = حدود رجب تا شوال	
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۹۷/۲۶	-	۶۱۷	فتح بلخ
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۹/۱	بهار = جمادی الاخر تا رمضان ۶۱۸	فتح طالقان
-	-	-	-	فتح گرژوان
-	-	جوينی، ۱۳۸۵: ۱۰۵/۱ -	اوایل ۶۱۸ = محرم	فتح بامیان
-	-	جوزجانی، ۱۳۴۳: ۱۲۰/۲	۶۱۷	فتح مرو
-	-	جوينی، ۱۳۸۵: ۱۲۴/۱ - وصاف، ۱۳۸۸: ۳۹۷/۴	محرم ۶۱۸	
-	-	مستوفی، ۱۳۸۹: ۳۷/۲ - ۲۳۶	۱ محرم ۶۱۸	
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۹/۱	بهار = جمادی الاخر تا رمضان ۶۱۸	
-	-	جوينی، ۱۳۸۵: ۳۹/۱ - ۱۳۸	۱۵ صفر ۶۱۸	فتح نیشابور
-	-	مستوفی، ۱۳۸۹: ۳۴۲/۲ -	صفر ۶۱۸	
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۱۹/۱	انتهای بهار = حدود رمضان ۶۱۸	
-	-	وصاف، ۱۳۸۸: ۴۰۸/۴ -	۱۹ صفر	

۱۲ | فصلنامه علمی مطالعات تاریخی جنگ، شماره ۷ |

-	-	-	-	فتح هرات
-	-	-	-	فتح ولایت سیستان
-	-	نسوی، ۱۳۸۳: ۱۰۶	۶۱۸	فتح غزنین
-	-	نسوی، ۱۳۸۴: ۱۱۰	۸ شوال ۶۱۸	فتح سند
-	-	جوبینی، ۱۳۸۵: ۱۰۷/۱	رجب ۶۱۸	
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۲۵/۱	سال اسب = ۶۱۹	
-	-	-	-	فتح هرات
-	-	-	-	فتح بلخ
-	-	-	-	فتح زاوه
-	-	جوبینی، ۱۳۸۵: ۱۱۴/۱	اوایل ربیع الآخر ۶۱۷	فتح نیشابور
-	-	-	-	فتح جوبین
-	-	-	-	فتح مازندران
-	-	-	-	فتح آمل
-	-	-	-	فتح طوس
-	-	-	-	فتح رادکان
-	-	-	-	فتح خبوشان
-	-	-	-	فتح اسفراین
-	-	-	-	فتح دامغان
-	-	-	-	فتح سمنان
-	-	-	-	فتح خوار
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۳/۱۳	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۵۷: ۲۶	-	۶۱۷	فتح ری
الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۲۹	-	-	۶۱۷	فتح قزوین
-	-	-	-	فتح قم
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۳/۱۳	-	-	۶۱۷	فتح همدان
الذهبی، ۱۴۰۵:	-	-	-	-

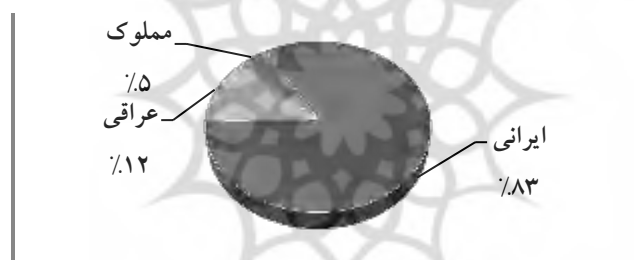
۱۳ | بررسی تطبیقی گاهشمار لشکرکشی های مغولان....

۳۲۹				
-	-	-	-	فتح سجاس
-	-	-	-	فتح زنجان
-	-	جوینی، ۱۳۸۵: ۱/ ۱۱۶	زمستان = حدود ذی- القعده تا اواخر صفر	فتح اردبیل
-	-	جوینی، ۱۳۸۵: ۱/ ۱۱۶	زمستان = حدود ذی- القعده تا اواخر صفر	فتح موغان
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۶۰/۲۶	-	ابتدای زمستان = حدود ذی القعده	فتح
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۳/۱۳	-	-	۶۱۷	آذربایجان
-	-	-	-	فتح تبریز
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۶۸/۲۶	-	۴ صفر ۶۱۸	فتح مراغه
-	-	-	-	فتح اربیل
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۷۶-۱۷۳/۲۶	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۵۳۳/۱	رجب ۶۱۸	فتح همدان
-	-	-	-	فتح نخجوان
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۸۱/۲۶	-	رمضان ۶۱۸	بیلقان
-	-	-	-	فتح گنجه
-	-	-	-	فتح شماخی
-	-	-	-	فتح دربند
-	-	-	-	فتح گرجستان
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۸۷/۲۶	-	۶۱۹	فتح آلان
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۹۰-۱۸۹/۲۶	-	تابستان = از حدود جمادی الاول ۶۱۹ تا	

			زمستان = ذی‌الحجه ۶۲۰	فتح فیچاق
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۹۰/۲۶	-	۶۲۰	فتح روسیه
-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۹۳/۲۶	-	اواخر = حدود ذی- الحجه ۶۲۰	فتح
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۰۷/۱۳	-	-	۶۲۰	

جدول ۲: فراوانی گاه‌شمار لشکرکشی‌های دوره چنگیزخان در منابع مختلف

منابع ایرانی	منابع عراقی	منابع مملوک
۳۵	۱۴	۷

نمودار ۱: درصد فراوانی

این نمودار به طور تقریبی نمایانگر سهم بیشتر مورخان ایرانی در روایت لشکرکشی‌های مغولان در دوره چنگیزخان است که میزان (۸۳٪) را نشان می‌دهد و در مقایسه با روایات تاریخ‌نگاران عراق (۱۲٪) و مملوک (۵٪) از نقش عمده‌تری برخوردار هستند. از سوی دیگر نظرات پژوهشگران نیز کمابیش تحت تأثیر روایات منابع و اختلافات آن‌هاست. چنان‌که برخی زمان تسخیر اترار را در رجب ۶۱۶ ق (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴: ۲۶؛ بیانی، ۱۳۶۷: ۹۸/۱) و از سوی برخی دیگر، تنها سال ۶۱۶ ق (P. Atwood, Turnbull: 11) بیان شده و بخارا را در چهارم ذی‌الحجه ۶۱۶ ق (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴: ۲۸؛ اشپولر، ۱۳۸۶: ۲۹) و جند را در صفر ۶۱۷ ق (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴: ۳۴) عنوان نموده‌اند. گاه‌شمار فتح سمرقند نیز همچون اظهار جوزجانی از سوی اشپولر در دهم محرم ۶۱۷ ق (اشپولر، ۱۳۸۹: ۲۹) و توسط برخی تنها با ذکر سال ۶۱۷ ق (P. Atwood, Turnbull: 11)

631: 2004) بسنده شده است. تصرف خوارزم نیز بنا بر نوشته نسوی در ۶۱۸ ق (اقبال- آشتیانی، ۱۳۸۴: ۴۶؛ عودات، ۱۹۹۰: ۲۵)، ترمذ توسط برخی هم‌نظر با رشیدالدین در پاییز ۶۱۷ ق (اشپولر، ۱۳۸۶: ۳۴؛ بویل، ۱۳۷۱: ۲۹۶) طالقان نیز، از سوی برخی در ۶۱۸ ق (اشپولر، ۱۳۸۶: ۳۴) و برخی دیگر در ۶۱۹ ق (بیانی، ۱۳۶۷: ۱۰۴/۱) مرو هم‌عقیده با جوینی و وصاف در محرم ۶۱۸ ق (ساندرز، ۱۳۶۳: ۶۴؛ بارتولد، ۱۳۵۲: ۹۲۷/۲) نیشابور در ۱۵ صفر ۶۱۸ ق (بارتولد: ۱۳۵۲: ۹۲۷/۲؛ اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴: ۵۶) و برخی دیگر در صفر ۶۱۸ ق (الصیاد، ۱۹۸۰: ۱۳۱/۱؛ ساندرز، ۱۳۶۳: ۶۴) ذکر شده‌اند. همچنین زمان تسخیر موغان نیز از سوی برخی شرق‌شناسان هم‌رای با جوینی تنها در زمستان یعنی حدود ذی- القعدة تا اواخر صفر بیان شده (اشپولر، ۱۳۸۶: ۳۲) و مراغه در چهارم صفر ۶۱۸ ق (بخیت، ۱۴۳۱: ۱۲۳؛ اشپولر، ۱۳۸۶: ۳۳) و آلان نیز با پذیرش نوشته ابن‌اثیر در ۶۱۹ ق عنوان شده است (همان‌جا).

۳. لشکرکشی‌های پس از چنگیزخان تا هولاکو (۶۲۴-۶۵۱ ق)

چنگیزخان در ۶۲۱ ق به مغولستان بازگشت و سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه با شنیدن این خبر در جهت انتقام و امید در بازپس‌گیری سرزمین از دست‌رفته خویش از هندوستان به - سوی غرب رهسپار شد و با شنیدن خبر مرگ خان مغول در نیمه رمضان ۶۲۴ ق قلمرو خویش را از سایه وحشت‌انگیز مغولان خالی یافت و راهی مناطق مرکزی گشت. در مقابل لشکریان مغول به فرماندهی جورماغون نوین مامور سرکوب او شدند. گزارش این دوره از لشکرکشی‌ها و تسخیر شهرهای ایران در متون تاریخی تاریخ‌نگاران ایرانی عراق و مملوک از نظر داده‌های زمانی یکسان نیست. در خصوص ورود مغولان به شهر دامغان در پی یافتن سلطان جلال‌الدین اطلاعات اندک و پراکنده‌ای در هر سه دسته از منابع یافت می‌شود؛ بنابراین نبود گاه‌شماری از لشکرکشی‌ها در این برهه زمانی می‌تواند ناشی از پراکندگی فتوحات و سرعت مغولان در دستیابی به سلطان بوده باشد. با این وجود، اولین شهری که در پی سلطان ذکری از آن در منابع آمده دامغان است که گزارش زمان تسخیر آن از میان تمام منابع تنها در *الکامل فی التاریخ* ابن‌اثیر انعکاس یافته است. او بدون ارائه جزئیات زمانی هجوم مغولان را در سال ۶۲۴ ق ثبت نموده (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۸۱/۲۷) و در ادامه به تصرف ری در اوایل سال ۶۲۵ ق یعنی حدود محرم اشاره کرده است (همان، ۹۴).

چنان‌که اشاره شد با جلوس اوگتای‌قآن و رسیدن اخبار تکاپوهای سلطان جلال‌الدین در مناطق مرکزی جورماغون‌نویان به سوی غرب فرستاده شد. او از حضور جلال‌الدین در اصفهان آگاهی یافت و در جریان حرکت به سوی این شهر در دیه‌سین که در نزدیکی همان شهر واقع شده با وی روبرو گشت. در مورد گاه‌شمار تسخیر این شهر منابع عراقی برخلاف گزارش دو شهر پیشین اطلاعی به دست نمی‌دهند؛ اما با مطالعه منابع ایرانی و مملوک زمان تقریبی تسخیر آن‌ها مشخص می‌شود؛ نسوی که همراه سلطان بوده بیست و سوم رمضان سال ۶۲۵ ق (نسوی، ۱۳۸۴: ۱۷۲) را ثبت نموده است. این در حالی است که منابع مملوک همچون ذهبی و ابن‌کثیر به ترتیب زمان‌های ۶۲۴ ق و ۶۲۵ ق را در منابع خود به ثبت رسانیده‌اند (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۳۶؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۱۴۳/۱۳).

صحرائوردان در پی سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه پس از گذر از تبریز به سراب [سَراو] وارد شدند. یک منبع ایرانی و یک منبع عراقی که هر دو زمان تسخیر این شهر را در سال ۶۲۸ ق ثبت نموده‌اند (نسوی، ۱۳۸۴: ۲۴۱؛ ابن‌اثیر: ۲۵۳۵: ۱۴۰/۲۷) قابل توجه است. مغولان با فرار جلال‌الدین به سوی آذربایجان و شهر موغان به دنبال وی شتافتند. از میان منابع تنها منابع ایرانی این تسخیر را در اوایل زمستان ۶۲۸ ق برابر با ذی‌الحجه (نسوی، ۱۳۸۴: ۲۴۲-۲۴۳) و سال ۶۲۸ ق (وصاف، ۱۳۸۸: ۴۴۰/۴) به ثبت رسانیده‌اند و منابع عراقی و مملوک خالی از ثبت این زمان هستند. پس از این شهر است که مغولان بنا بر گفته نسوی به ماهان شهری در آذربایجان در اوایل ۶۲۹ برابر با اوایل جمادی‌الآخر هجوم و آن را نابود می‌سازند (نسوی، ۱۳۸۴: ۲۴۸).

از این شهر به بعد در ثبت زمان فتح سایر شهرها منابع عراقی و یا مملوک نقش بیشتری دارند و نقش مورخان ایرانی در ارائه گاه‌شمار این لشکرکشی‌ها کاهش می‌یابد. ابن‌اثیر زمان تسخیر شهرهای سواد ارزن، میافارقین و نصیبین را در ذیل حوادث سال ۶۲۸ ق گزارش کرده (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۵۰/۲۷-۱۵۲) و در ذکر زمان تسخیر شهر پس از نصیبین یعنی آمد سکوت نموده و ابن‌عبری زمان بهار ۶۲۸ ق برابر با جمادی‌الاول تا اوایل رجب را ارائه کرده است (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۴۲). پس از زمان تسخیر شهرهای بدلیس، آخلاط در ۶۲۸ ق و آرجیش در ذی‌الحجه ۶۲۸ ق (ابن‌اثیر، ۲۵۳۵: ۱۵۶/۲۷) که دیگر مغولان اثری از سلطان جلال‌الدین نمی‌یابند و به مغولستان بازگشته‌اند، اشاره دیگری نشده است.

با ناپدیدشدن و یا مرگ سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه مغولانی که در جستجو وی شهر به شهر به تسخیر و غارت‌گری می‌پرداختند به موطن خود بازگشتند. در فاصله سال-

های ۶۲۸ تا ۶۵۱ ق ایران از سوی حاکمان مغول اداره می‌شد. با وجود این در برخی از نقاط ایران شورش‌هایی رخ می‌نمود که از سوی آنان فرو خوابانده می‌شد و لازم به لشکرکشی از مغولستان نبود. تا این که قدرت اسماعیلیان و دستگاه خلافت عباسی به گوش خان مغول، یعنی گیوک رسید. وی در جهت نابودی این قدرت‌ها در سال ۶۴۷ ق به سوی ایران حرکت کرد؛ ولی بر اثر بیماری درگذشت و کار حمله به ایران ناتمام ماند (جوینی، ۱۳۸۵: ۲۱۶/۱). منگوقاآن پس از رسیدن به سلطنت انجام لشکرکشی‌ها در غرب و شرق را ضروری دید؛ بنابراین در ۶۵۱ ق دو برادر خود قوبیلای و هولاکو را به شرق و غرب مغولستان گسیل داشت. بدین ترتیب بر اساس آنچه ذکر شد این حقیقت آشکار می‌گردد که در ارائه زمان لشکرکشی‌های مغولان پس از چنگیزخان تا هولاکو که بیشتر در نواحی دیاربکر و عراق متمرکز بوده، ابن اثیر در ثبت گزارش دهه نخست این دوره (تا سال ۶۲۸ ق) نقش مهمی داشته که بی‌شک بعد مسافت میان مورخ تا رویداد را نمی‌توان نادیده گرفت؛ منابع ایرانی و مملوک نیز سهم اندکی در مشخص نمودن زمان تسخیر این شهرها داشته‌اند. جدول ذیل گاه‌شمار این دوره از لشکرکشی‌ها را به همراه نمودار فراوانی آن در منابع نشان می‌دهد:

جدول ۳: گاه‌شمار لشکرکشی‌های دوره پس از چنگیزخان تا هولاکو (۶۲۴-۶۵۱ ق)

مکان	زمان	منابع ایرانی	منابع عراقی	منابع مملوک
فتح دامغان	۶۲۴	-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۸۱/۲۷	-
فتح ری	اوایل ۶۲۵ برابر با محرم	-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۹۴/۲۷	-
فتح دیه سین	۲۳ رمضان ۶۲۵	نسوی، ۱۷۲: ۱۳۸۴	-	-
	۶۲۴	-	-	الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۳۶
	۶۲۵	-	-	ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۴۳/۱۳
فتح سراب	۶۲۸	نسوی، ۲۴۱: ۱۳۸۴	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۴۰/۲۷	-
فتح موغان	اوایل زمستان ۶۲۸ برابر با ذی‌الحجه	نسوی، ۲۴۲: ۱۳۸۴: ۳-	-	-
	۶۲۸	وصاف، ۴۴۰/۴: ۱۳۸۸	-	-
فتح ذی‌الحجه	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۵۶/۲۷	-
فتح دقوقا	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۲۵۳۵: ۱۵۶/۲۷	-

فتح ماهان	اوایل ۶۲۹ برابر با اوایل جمادی الآخر	نسوی، ۱۳۸۴: ۲۴۸	-	-
فتح اصفهان	-	-	-	-
فتح سواد	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۱۵۰/۲۷: ۲۵۳۵	-
فتح آرزن	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۱۵۰/۲۷: ۲۵۳۵	-
فتح میافارقین	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۱۵۰/۲۷: ۲۵۳۵	-
فتح نصیبین	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۱۵۲/۲۷: ۲۵۳۵	-
فتح آمد	بهار برابر با جمادی الاول تا اوایل رجب ۶۲۸	-	-	ابن عبری، ۱۳۷۷: ۳۴۲
فتح بدلیس	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۱۵۶/۲۷: ۲۵۳۵	-
فتح اخلاط	۶۲۸	-	ابن اثیر، ۱۵۶/۲۷: ۲۵۳۵	-
فتح ارجیش	ذی الحججه ۶۲۸	-	ابن اثیر، ۱۵۶/۲۷: ۲۵۳۵	-

جدول ۴: فراوانی گاه‌شمار لشکرکشی‌های پس از چنگیزخان تا هولاکو در منابع مختلف

نمودار ۲: درصد فراوانی

چنان‌که از نمودار بر می‌آید در دوره مورد بحث به جهت تاخت و تاز مغولان در مناطق مرکزی ایران و عراق منابع عراقی سهم عمده‌ای در ثبت زمان رویدادها دارند و (۸۶٪) از

کل روایات لشکرکشی‌ها را به خود اختصاص داده‌اند که در مقایسه با منابع ایرانی و مملوک که هر کدام به ترتیب دربردارنده (۱۱٪) و (۳٪) از کل روایات هستند قابل توجه است. سهم عمده نیز از آن ابن‌اثیر می‌باشد.

پژوهشگران نیز در رابطه با این دوره از فتوحات نظرات بسیار اندکی را به علت پراکندگی روایات تهاجمات مغولان ارائه داده‌اند که دارای اختلافاتی می‌باشد؛ از این رو، برخی زمان تسخیر مکان‌هایی چون دیه‌سین را در بیست و دوم رمضان (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴: ۱۲۳) و برخی در بیست و پنجم ۶۲۵ ق (بویل، ۱۳۷۱: ۳۱۲/۵) آورده‌اند که برخلاف آنچه مورخان ابراز نموده‌اند است. همچنین سراب نیز هم‌رای با نسوی و ابن‌اثیر از سوی برخی در ۶۲۸ ق عنوان شده است (بیانی، بی تا: ۱۲؛ بویل، ۳۱۶/۵؛ گروسه، ۱۳۵۳: ۴۲۹).

۴. لشکرکشی‌های هولاکو (۶۵۱-۶۵۸ ق)

اندکی پس از به حکومت رسیدن منگوقاآن در سال ۶۴۸ ق دوره تازه‌ای از لشکرکشی و کشورگشایی مغولان در شرق و غرب آغاز شد. از آن جمله هولاکو مأمور ادامه پیشروی در ایران و نواحی غرب آن شد. بنابر روایات مشهور به اطاعت و اداشتن یا نابودی پایگاه‌های مقاومت در این سرزمین‌ها، همچون اسماعیلیان و خلافت عباسی از اهداف مهم این لشکرکشی بود. این دور از حملات مغولان با براندازی قدرت اسماعیلیان و نابودی خلافت پانصد ساله عباسیان آغاز و سرانجام با شکست سپاه مغول در عین‌جالوت به پایان رسید.

هولاکو خان در ۲۴ شعبان ۶۵۱ ق از مغولستان به سوی غرب حرکت نمود (جوینی، ۱۳۸۵: ۹۶/۳) و با عبور از فرارود عملیات جنگی را با محاصره و تصرف قلعه‌های اسماعیلیان در قهستان آغاز کرد. در خصوص گاه‌شمار فتح شهرهای این منطقه هیچک از منابع مورد استفاده در اینجا سخنی به میان نیاورده‌اند. هولاکو پس از گذر از خراسان به جهت نابودی و پاک‌سازی این فرقه به این ولایت وارد شد. سپس دو سردار خود کوکایلگای نویان و کیتبوقا نویان را برای تصرف تون فرستاد. جوینی زمان تصرف تون را اوایل ربیع‌الاول (همان، ۱۰۲) و رشیدالدین در نوزدهم ربیع‌الآخر ۶۵۴ ق دانسته است (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۹۸۴/۱).

هولاکو در ادامه پس از عبور از طوس، مرغزار کان‌کُل، خبوشان، خرقان، بسطام، قصران، عباس‌آباد بیسکله‌دز و طالقان (منابع تاریخی برای عبور او از این مناطق زمانی را ارائه نکرده‌اند)، راهی منطقه الموت و در ابتدا قلعه میمون‌دژ شد. باتوجه به اهمیت موضوع

و استقرار قدرت مرکزی اسماعیلیان در منطقه در این مورد آگاهی زمانی بیشتری در متون تاریخی به ویژه منابع ایرانی وجود دارد و منابع عراقی و مملوک در مورد آن سکوت کرده- اند. جوینی و مستوفی زمان تسلیم خورشاه را شوال ۶۵۴ ق (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۳۳۳/۳-۱۳۵؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۲۷ و ۵۸۹)، رشیدالدین در بیست و نهم همین ماه و سال (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۹۸۶-۹۹۰) و وصاف اواخر این ماه روایت نموده‌اند (وصاف، ۱۳۸۸: ۴۵۷/۴).

هولاکو سپس به همراه رکن‌الدین خورشاه به سوی قلعه الموت حرکت کرد. گاه‌شمار تسخیر این قلعه هم از سوی تاریخ‌نگاران ایرانی و هم مملوک به ثبت رسیده است؛ جوینی و ابن‌عبری این زمان را در اواخر ذی‌القعدة ۶۵۴ ق (جوینی، ۱۳۸۵: ۱۳۶/۳؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۶۶) و رشیدالدین آن را در بیست و ششم ذی‌القعدة همین سال (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۹۹۰/۱) گزارش کرده و مستوفی تنها به سال وقوع آن در ۶۵۴ ق اکتفا نموده است (مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۱). پس از آن مغولان به سوی یکی دیگر از قلاع اسماعیلیه به نام لمبسر پیش رفتند؛ اما از زمان تسخیر آن در منابع یاد نشده است.

اقدام مهم بعدی هولاکو که مورد توجه مورخان قرار گرفته موضوع محاصره و تصرف بغداد است. مغولان پس از عبور از قزوین، همدان، تبریز و اقامتی دوباره در همدان، با عبور از حلوان و کرمانشاه به بغداد رسیدند. عموم منابع مورد بحث به موضوع تسخیر بغداد توجه ویژه‌ای نشان داده‌اند. با این حال تعیین دقیق زمان فتح بغداد به علت مراحل چندگانه محاصره و تسخیر آن خالی از دشواری نیست. بنابر روایت جوینی «و پادشاه در منتصف [نیمه] محرم سنه ست و خمسین و ستمائه [۶۵۶ ق] بدر بغداد نزول کرد... بیست و دوم محرم سنه ست و خمسین و ستمائه، شش شبانروز حرب کردند... و بشب تا روز بیست و هشتم محاصره بغداد بتوسط هولاکو... و خلیفه... چهارم صفر بیرون آمد... چون از غارت فارغ شدند بعد از یک هفته اهل شهر را امان دادند... و چهاردهم صفر پادشاه از در شهر کوچ کرد» (جوینی، ۱۳۸۵: ۳/۲۸۶-۲۹۱). چنانچه تسلیم خلیفه عباسی به هولاکو در چهارم ماه صفر را زمان سقوط شهر و تسخیر آن در نظر بگیریم هر سه دسته منابع بر آن اتفاق نظر دارند (همانجا؛ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱۰۱۲/۲-۱۰۱۸؛ ابن‌فوطی، ۱۳۵۱: ۳۲۷؛ ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۷۲-۳۷۴؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۲۳۸/۱۳؛ ابن‌ایاس، ۱۴۰۲: ۲۹۷؛ آقسرایبی، ۱۹۴۳: ۴۹). از این میان تنها ذهبی به سال وقوع این رخداد (۶۵۶ ق - بدون ماه و روز) اشاره کرده است (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۰-۳۶۱). از میان مورخان ایرانی تنها وصاف به روشنی به

چهارم صفر سال ۶۵۵ ق به عنوان نقطه پایانی ماجرا اشاره نموده است (وصاف، ۱۳۸۸: ۴/۴۶۰).

هولاکو پس از تصرف بغداد به علت نامناسب بودن هوا آنجا را ترک و به قبه شیخ-مکارم قریه‌ای در نزدیکی بغداد رسید، سپس به خانقین و پس از آنجا به واسط و همدان رفت (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱۰۱۹/۲-۱۰۲۰). مغولان پس از حرکت به سوی شام در دیاربکر و منطقه جزیره اقامت گزیدند. گزارش‌های جوینی ابن‌عبری ابن‌کثیر ابن‌فوطی ابوالفداء بیبرس و وصاف آگاهی‌های زمانی در مورد حضور مغولان در این مناطق به دست نمی‌دهند و تنها اشاره شده که هولاکو پس از حرکت به سوی غرب منطقه جزیره را در دیاربکر فتح کرده است (همان، ۱۰۲۶). وی پس از رسیدن به جزیره به تقسیم لشکر خود پرداخت. ملک‌صالح فرزند حاکم موصل را به تسخیر ایمه فرستاد و خود به سوی مناطق داخلی شام حرکت نمود و پسرش یشموت را به همراه ایلکای نوین و سونتای نوین راهی تسخیر میافارقین کرد. هیچ یک از تاریخ‌نگاران ایرانی زمان دقیقی از فتح این شهر ارائه نمی‌دهند و تنها به ذکر فتح این شهر از سوی یشموت بسنده کرده‌اند (همان‌جا؛ آیتی، ۱۳۸۳: ۳۳). این در حالی است که از زمان این رویداد در منابع عراقی و مملوک سخن به میان آمده است. در زبده الفکره فی تاریخ الهجره و المختصر فی أخبار البشر به ذکر این واقعه در ذیل حوادث سال ۶۵۶ ق (بیبرس، ۱۴۳۱: ۴۰؛ ابی‌الفداء، بی‌تا: ۱۹۶) و در برخی دیگر همچون البدایه و النهایه و منبعی عراقی یعنی الحوادث الجامعه و التجارب النافعه به سال ۶۵۷ ق اشاره شده است (ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۲۴۹/۱۳؛ ابن‌فوطی، ۱۳۵۱: ۳۴۰). هولاکو با استقرار در سرزمین شام و تقسیم لشکریان خود، ملک‌صالح فرزند حاکم موصل را به تسخیر آمد [ایمه] شهری در شرق دجله فرستاد. منابع ایرانی و عراقی از چگونگی تسخیر این شهر و زمان تسخیر آن سخن نگفته‌اند و تنها با مراجعه به منابع مملوک می‌توان به زمان فتح این شهر از سوی ذهبی در سال ۶۵۷ ق دست یافت (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۲).

زمان تسخیر شهرهای پس از آمد همچون روحه، نصیبین و حران در منابع آشکار نیست و تنها به ذکر از آن در منابع ایرانی متأخر بسنده شده است (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۹۷/۳-۹۸). حماه شهر بعدی در شام بود که مورد هجوم سپاه هولاکو قرار گرفت. زمان فتح این شهر تنها در منابع مملوک و در سال ۶۵۸ ق انعکاس یافته است (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۲؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۱۳/۲۵۳؛ الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۳). حُمص پس از حماه به وسیله هولاکو

تسخیر شد. زمان فتح این شهر نیز همچون حَماه ابهام دارد و تنها می‌دانیم که پس از حماه و پیش از حلب تسخیر شده است (ابن عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۲؛ ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۳/۲۵۳).

ملک‌الناصر توران شاه حاکم حلب دستور هولاکو مبنی بر متابعت امرای شام از وی را پذیرفت؛ اما در هنگام حمله مغول به شام پشیمان شد و کوشید با مملوکان متحد شود؛ از این‌رو، خشم هولاکو برانگیخته شد و درصدد لشکرکشی به حلب که پنج روز تا حُمص فاصله داشت (اصطخری، ۱۳۶۸: ۶۷؛ حافظ ابرو، بی‌تا: ۳۹۰) برآمد. با توجه به اهمیت تسخیر این شهر و انعکاس آن در متون تاریخی زمان‌های گزارش‌شده از فتح این شهر آشفته و دارای ابهام است. نکته قابل توجه آن است که هر یک از منابع ایرانی، عراقی و شامی زمان‌های متفاوتی برای تسخیر این شهر ارائه داده‌اند؛ چنان‌که از میان منابع ایرانی رشیدالدین به ذی‌الحجه سال ۶۵۷ ق و فصیح‌خوافی در ذیل حوادث سال ۶۵۷ ق بدان اشاره کرده است (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۲/۱۰۲۶؛ فصیح‌خوافی، بی‌تا: ۲/۳۲۶). ابن فوطی تاریخ‌نگار عراقی به پنجم صفر سال ۶۵۷ ق اشاره نموده (ابن فوطی، ۱۳۵۱: ۳۴۱-۳۴۲) و منابع مملوک در این مورد اختلاف دارند. ابن کثیر و ابی‌الفداء در دوم صفر ۶۵۸ ق (ابن-کثیر، ۱۴۱۳: ۱۳/۲۵۳؛ ابی‌الفداء، بی‌تا: ۲۰۱) ابن عبری در بیست‌وسوم ذی‌الحجه ۶۵۸ ق (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۳) و بیبرس و ذهبی تنها به سال ۶۵۸ ق اشاره کرده‌اند (بیبرس، ۱۴۳۱: ۴۸؛ الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۳).

پس از تصرف حلب از سوی مغولان به فرماندهی کیتبوقا نویان شهر دمشق نیز تسلیم شد. ملک‌ناصر حاکم شهر پس از خروج از دمشق شهر را تسلیم کرد. تاریخ‌نگاران ایرانی همچون جوینی، رشیدالدین و وصاف درباره زمان فتح این شهر سخن نگفته‌اند. این در حالی است که با وجود سکوت منابع عراقی در دیگر متون تاریخی مورخان مملوک زمان تسخیر این شهر از ابهام کمتری نسبت به تاریخ‌نگاران ایرانی برخوردار است؛ چرا که در اکثر این منابع به تسخیر این شهر در سال ۶۵۸ ق اشاره گشته و در البدایه و النهایه تصرف دمشق در انتهای ماه صفر ۶۵۸ ق در زبده الفکره فی تاریخ الهجرة در نیمه ماه صفر ۶۵۸ ق در المختصر فی اخبار البشر در میانه جمادی‌الاول ۶۵۸ ق و در دول‌الاسلام در سال ۶۵۸ ق آمده است (ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱۳/۲۵۳؛ بیبرس، ۱۴۳۱: ۴۸؛ ابی‌الفداء، بی‌تا: ۲۰۳/۳؛ ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۳).

در پی انتشار خبر مرگ منگوقاآن و بازگشت هلاکو به آذربایجان کشورگشایی مغولان در جبهه غرب با شکست کیتبوقا نویان در برابر مملوکان مصر متوقف شد. دو سپاه در

محلی به نام عین‌جالوت با یکدیگر روبرو شدند. با وجود اهمیت بسیار فراوان این نبرد در تاریخ لشکرکشی‌های مغولان و نیز تاریخ سرزمین‌های اسلامی آگاهی تاریخی در مورد زمان آن از روشنی کافی برخوردار نیست. تاریخ‌نگاران ایرانی برآنند تا بدون توجه به عامل زمان یا سکوت کنند و یا تنها به شکست مغولان آن هم به صورت اختصار اشاره نمایند و یا همانند فصیح‌خوافی این شکست را به پیروزی بدل نمایند؛ چرا که انعکاس این اخبار در ذیل حوادث سال ۶۵۷ ق در مجمل‌فصیحی بدون اشاره به زمان دقیق این نبرد به صورت عجیبی بر پیروزی مغولان در عین‌جالوت و قتل قدوز فرمانده مملوکان اشاره شده است (فصیح‌خوافی، بی تا: ۳۲۷). در جامع‌التواریخ در بیان این شکست آمده است: «و از بامداد تا نیم روز جنگی جانان کردند و لشکر مغول را مقاومت متعذر بود و عاقبه‌الامر در انهزام افتادند...» (رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱۰۳۱/۲) و ابن‌فوطی حادثه را ذیل رویدادهای سال ۶۵۹ ق آورده (ابن‌فوطی، ۱۳۵۱: ۳۴۴) و همچنین مورخان مملوک سال ۶۵۸ ق را آورده‌اند (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۴؛ ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۲۵۵/۱۳؛ ابی‌الفداء، بی تا: ۲۰۵؛ بیبرس، ۱۴۳۱: ۵۰؛ ابن‌ایاس، ۱۴۰۲: ۳۰۶)؛ اما آن‌ها نیز در جزئیات زمان پیروزی مملوکان در عین‌جالوت میان بیست‌ودوم رمضان بیست‌وپنجم رمضان و بیست‌وهفتم رمضان اختلاف دارند: ابن‌عبری در مختصرالدول این رویداد را در بیست‌وهفتم رمضان سال ۶۵۸ ق عنوان نموده (ابن‌عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۴) و ابن‌کثیر، ابی‌الفداء، بیبرس و ابن‌ایاس روایتگر رویداد در روز جمعه بیست‌وپنجم رمضان هستند (ابن‌کثیر، ۱۴۱۳: ۲۵۵/۱۳؛ ابی‌الفداء، بی تا: ۲۰۵؛ بیبرس، ۱۴۳۱: ۵۰؛ ابن‌ایاس، ۱۴۰۲: ۳۰۶). در تاریخ دول‌الاسلام هم در ذیل رویدادهای سال ۶۵۸ ق از آن در بیست‌ودوم رمضان یاد شده است (ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۳). جدول و نمودارهای زیر گاه‌شمار لشکرکشی‌های مغولان در زمان هلاکو و فراوانی آن‌ها در منابع را نشان می‌دهد:

جدول ۵: گاه‌شمار لشکرکشی‌های هولاکو (۶۵۱-۶۵۸ ق)

مکان	زمان	منابع ایرانی	منابع عراقی	منابع مملوک
فتح قهستان	-	-	-	-
فتح تون	اوایل ربیع‌الاول	جوینی، ۱۳۸۵: ۱۰۲/۳	-	-
	۱۹ ربیع‌الآخر ۶۵۴	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۹۸۴/۱	-	-
فتح	شوال ۶۵۴	جوینی، ۱۳۸۵: ۱۳۳/۳- ۱۳۵ مستوفی، ۱۳۶۴: ۵۲۷	-	-

		و ۵۸۹		میمون‌دز
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۹۹۰-۹۸۶	۲۹شوال ۶۵۴	
-	-	وصاف، ۱۳۸۸: ۴/۴۵۷	اواخر شوال ۶۵۴	
ابن عبری، ۱۳۷۷: ۳۶۶	-	جوینی، ۱۳۸۵: ۳/۱۳۶	اواخر ذی القعدة ۶۵۴	فتح الموت
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۹۹۰/۱	۲۶ ذی القعدة ۶۵۴	
-	-	مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۱	۶۵۴	
-	-	-	-	فتح لمسر
ابن عبری، ۱۳۷۷: ۳۷۴-۳۷۲ ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۲۳۸/۱۳ ابن ایاس، ۱۴۰۲: ۲۹۷ آقسرایبی، ۱۹۴۳: ۴۹	ابن فوطی، ۱۳۵۱: ۳۲۷	جوینی، ۱۳۸۵: ۳/ ۲۹۱-۲۸۶ رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۱۰۱۸-۱۰۱۲/۲	۴ صفر ۶۵۶	فتح بغداد
ذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۱-۳۶۰	-	-	۶۵۶	
-	-	وصاف، ۱۳۸۸: ۴/۴۶۰	۴ صفر ۶۵۵	
-	-	-	-	فتح جزیره
ببیرس، ۱۴۳۱: ۴۰ ابی الفداء، بی تا: ۱۹۶	-	-	۶۵۶	فتح میافارقین
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۲۴۹/۱۳	ابن فوطی، ۱۳۵۱: ۳۴۰	-	۶۵۷	
الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۲	-	-	۶۵۷	فتح آمد
-	-	-	-	فتح روجه
-	-	-	-	فتح نصیبین
-	-	-	-	فتح حران
ابن عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۲ ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۱/۱۳	-	-	۶۵۸	فتح حمّاه

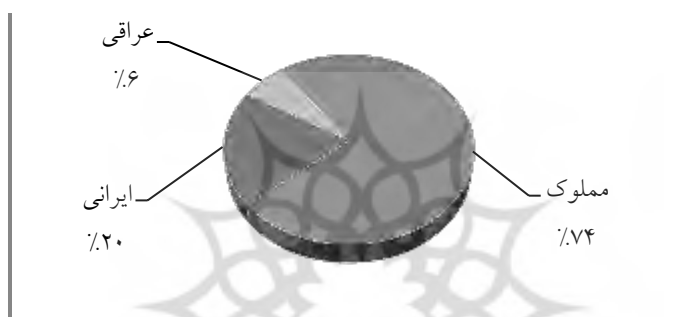
۲۵ | بررسی تطبیقی گاهشمار لشکرکشی های مغولان....

۲۵۳ الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۳					
-	-	-	-	فتح حُمص	
-	-	رشیدالدین، ۱۳۷۳: ۲ / ۱۰۲۶	ذی الحججه ۶۵۷		
ابن عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۳	-	-	۲۳ ذی الحججه ۶۵۸		
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۲۵۳/۱۳ ابی الفداء، بی تا: ۲۰۱	-	-	۲ صفر ۶۵۸		
ببیرس، ۱۴۳۱: ۴۸ الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۳	-	-	۶۵۸	فتح حلب	
-	-	فصیح خوافی، بی تا: ۲ / ۳۲۶	۶۵۷		
-	ابن فوطی، ۱۳۵۱: ۳۴۲-۳۴۱	-	۵ صفر ۶۵۷		
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۲۵۳/۱۳	-	-	اواخر صفر ۶۵۸		
ببیرس، ۱۴۳۱: ۴۸	-	-	نیمه صفر ۶۵۸		
ابی الفداء، بی تا: ۲۰۳/۳	-	-	میانہ جمادی - الاول ۶۵۸	فتح دمشق	
الذهبی، ۱۴۰۵: ۳۶۳	-	-	۶۵۸		
ابن کثیر، ۱۴۱۳: ۲۵۵/۱۳ ابی الفداء، بی تا: ۲۰۵ ببیرس، ۱۴۳۱: ۵۰ ابن ایاس، ۱۴۰۲: ۳۰۶	-	-	۲۵ رمضان ۶۵۸	شکست در عین جالوت	
ابن عبری، ۱۳۷۷: ۳۸۴	-	-	۲۷ رمضان ۶۵۸		

۶۵۹	-	ابن فوطی، ۱۳۵۱: ۳۴۴	-
۶۵۷	فصیح خوافی، بی تا: ۳۲۷	-	-

جدول ۶: فراوانی گاه‌شمار لشکرکشی‌های هولاکو در منابع مختلف

منابع ایرانی	منابع عراقی	منابع مملوک
۱۵	۴	۲۷

نمودار ۳: درصد فراوانی

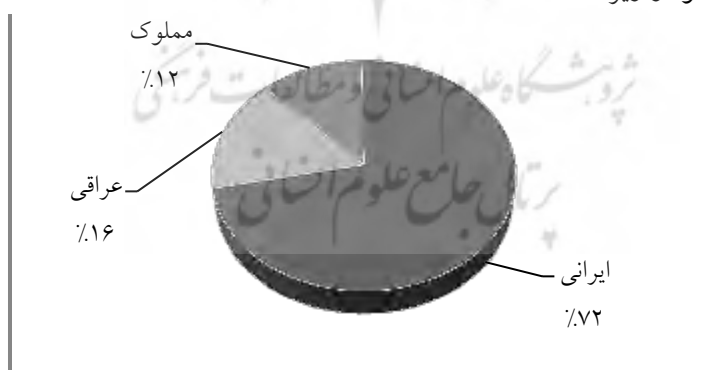
همان‌طور که در نمودار مشخص است در این دوره از لشکرکشی‌های مغولان به فرماندهی هولاکو که بیشتر بر عراق و شام متمرکز بوده است (۷۴٪) از روایات گاه‌شمار لشکرکشی‌ها را مورخان مملوک شرح داده‌اند که نسبت به منابع ایران که (۲۰٪) از روایات و منابع عراق که (۶٪) از روایات را شامل می‌شوند از نقش بیشتری برخوردار هستند. از سوی دیگر، نظرات پژوهشگران و مؤلفان در رابطه با این دوره از لشکرکشی‌ها متأثر از روایات منابع و اختلافات زمان آن‌هاست؛ چنان‌که بویل در زمان تسخیر تون با پذیرش گفته رشیدالدین این زمان را در نوزدهم ربیع‌الآخر ۶۵۴ ق (بویل، ۱۳۷۱: ۳۲۲) آورده و برخی دیگر نیز در تصرف میمون‌دز با پذیرش نظر همان مورخ زمان بیست‌ونهم شوال ۶۵۴ ق (ساندرز، ۱۳۶۳: ۱۰۹) را اختصاص داده است. زمان تسخیر قلعه الموت نیز که از سوی مورخین با نظرات مختلفی به ثبت رسیده توسط برخی پژوهشگران تنها در ۶۵۴ ق ذکر شده است (بخیت، ۱۴۳۱: ۲۰۶؛ عودات، ۱۹۹۰: ۳۱). همچنین زمان تصرف بغداد نیز هم‌رأی با اکثر وقایع‌نگاران در چهارم صفر ۶۵۶ ق عنوان شده (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴: ۱۸۴؛ بیانی، ۱۳۶۷: ۳۲۷؛ الصیاد، ۱۹۸۰: ۱ / ۲۶۳؛ ساندرز، ۱۳۶۳: ۱۱۰؛ بویل، ۱۳۷۱: ۳۲۸/۵) و

توسط برخی دیگر تنها در ۶۵۶ ق آمده است (Turnbull: 11؛ P. Atwood, 2004: 631). حلب از نظر برخی در دوم صفر ۶۵۸ ق (بویل، ۱۳۷۱: ۵/۳۳۰) و برخی دیگر در ۶۵۷ ق (عودات، ۱۹۹۰: ۳۲) و توسط عده‌ای دیگر در صفر ۶۵۸ ق (ساندرز، ۱۳۶۳: ۱۱۳؛ عودات، ۱۹۹۰: ۳۴)، دمشق در ۶۵۷ ق (اقبال‌آشتیانی، ۱۳۸۴: ۱۹۲)، پانزدهم ربیع‌الاول ۶۵۸ ق (بویل، ۱۳۷۱: ۵/۳۳۰)، جمادی‌الاول ۶۵۸ ق (بخیت، ۱۴۳۱: ۲۸۲) و عین‌جالوت از سوی برخی هم‌رأی با ابن‌کثیر، ابی‌الفداء و سایر تاریخ‌نگاران در بیست‌وپنجم رمضان ۶۵۸ ق (عودات، ۱۹۹۰: ۳۵؛ اشپولر، ۱۳۸۹: ۶۰) و برخی هم‌نظر با ابن‌عبری در بیست‌وهفتم رمضان ۶۵۸ ق (بویل، ۱۳۷۱: ۵/۳۳۱؛ اشپولر، ۱۳۸۶: ۶۱) و توسط برخی دیگر در ۶۵۹ ق (P. Atwood, 2004: 631؛ Turnbull: 11) بیان شده است.

نتیجه‌گیری

تحلیل دقیق از گستره ابعاد و پیامدهای لشکرکشی‌های چنگیزخان و جانشینانش در مناطق مختلف و از جمله ایران نیازمند در اختیار داشتن زمان‌شماری روشن از رویدادهای مرتبط با موضوع است. تا آن‌جا که به ایران و سرزمین‌های غرب آن مربوط می‌شود این مناطق برای حدود چهار دهه (۶۵۸ - ۶۱۶ ق) و در چند مرحله شاهد حملات مغولان بود. سرعت رویدادها تحرکات نظامی هم‌زمان مغولان در جبهه‌های مختلف و انتشار اخبار در فضایی آکنده از ترس و وحشت موجب شده تا مورخان در ثبت زمان آن‌ها روایاتی گاه گوناگون به دست دهند و در مواردی نیز موضوع را به سکوت برگزار کنند. دوری یا نزدیکی جغرافیای مورخان یا منابع آن‌ها به رویدادهای مورد بحث نیز در این مورد یعنی میزان پرداختن یا دقت آنان در ثبت رویدادشمار حملات مغولان اثرگذار بوده است. براین اساس تنها با سنجش روایات منابع با خاستگاه‌های جغرافیایی گوناگون می‌توان تا حدودی به ارائه زمان‌شماری از این حملات دست یافت. در هیاهوی این رخدادها و دهه‌های پس از آن مورخان ایرانی، عراقی و شامی (مملوک) ضمن شرح رخدادها به گونه‌ای عمدتاً ناهمگون به زمان این رویدادها نیز اشاره کرده‌اند. از مقایسه تطبیقی این سه دسته منابع چنین برمی‌آید که هر کدام از این دسته منابع بسته به موقعیت زمانی و مکانی خویش در برهه‌های مختلف از لشکرکشی‌های مغولان اهمیت خاصی دارند و با مقایسه آن‌ها می‌توان تصویر دقیق‌تری از زمان‌شمار لشکرکشی‌های مغولان دست یافت. چنان‌که برای مثال مهم‌ترین ویژگی منابع عراقی و شامی این است که آنچه در منابع ایرانی نیامده است و به‌ویژه

در پیوند با فتوحات در غرب ایران و فراتر از آن (تا عین جالوت) را پوشش داده‌اند. در حالی که منابع ایرانی بر محور سیر رویدادها و ترتیب فرمانروایان تنظیم شده‌اند، منابع عراقی و شامی شیوه سال‌شمار را مد نظر قرار داده‌اند. از این رو، در گاه‌شمار لشکرکشی‌های دوره چنگیزخان مشاهده شد که مورخان ایرانی همچون جوزجانی، نسوی، رشیدالدین جوینی، وصاف و مستوفی در ارائه زمان لشکرکشی‌ها در مناطق ماوراءالنهر و خراسان دارای اختلافات و تشابهات زمانی کمابیش بسیاری بوده که در مقایسه با اطلاعات مورخان عراقی و شامی قابل توجه است در مقابل در دوره لشکرکشی‌های پس از چنگیزخان تا هولاکو این منابع عراقی و مورخی چون ابن‌اثیر است که با وجود سکوت برخی منابع ایرانی و شامی روایتگر زمان تاخت و تازهای مغولان در غرب ایران و عراق شده است. این در حالی است که در دوره لشکرکشی هولاکو از تسخیر قهستان تا بغداد زمان‌ها از سوی تاریخ‌نگاران ایرانی همراه با اختلافاتی نقل شده و از زمان پس از این تسخیر و ورود مغولان به عراق و شام و شکست در عین جالوت مورخان شامی (مملوک) همچون ابن‌عبری، ابن‌کثیر، ذهبی، ابی‌الفداء، ابن‌ایاس، بیبرس به زمان فتح شهرها از سوی مغولان اشاراتی کرده‌اند که این زمان‌ها در میان دو یا چند تاریخ‌نگار دارای اختلافات و تشابهاتی است. بنابراین، اگرچه سهم هر دسته از این منابع در برهه‌های مختلف زمانی متفاوت است؛ اما جمع‌بندی کلی از میانگین سهم هر دسته از این منابع در دوره‌های مختلف حملات مغولان به ایران و سرزمین‌های غرب آن نشان‌دهنده نقش مهم‌تر منابع ایرانی است (نمودار زیر).

نمودار ۴. فراوانی گاه‌شمار لشکرکشی‌ها در کل منابع

بر این اساس، منابع ایرانی میزان (٪۷۲) از کل زمان‌شمار رویدادها را پوشش داده‌اند و از دلایل اصلی آن می‌توان به نزدیکی زمانی و مکانی نویسندگان و راویان آن‌ها به صحنه

رویدادها اشاره کرد. سپس منابع عراقی با میزان (۱۶٪) در ارائه سال‌شمار لشکرکشی‌ها سهم دارند و این سهم کمابیش مربوط به در هر سه دوره از لشکرکشی‌های مغولان است. در مرحله بعد منابع شامی یا مملوک قرار دارند که براساس برآورد انجام شده در این مقاله (۱۲٪) از آگاهی‌های مربوط به ثبت زمان رویدادها را در برگرفته‌اند.

فهرست منابع و مأخذ

- آقسرای، محمود بن محمد (۱۹۴۳). *مسامیرة الأخبار و مسایرة الأخیار*، تصحیح عثمان توران، آنقره: انجمن تاریخ ترک.
- ابن الاثیر، عزالدین علی (۲۵۳۵). *الکامل: تاریخ بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه ابوالقاسم حالت، ج ۲۶، ۲۷، بی‌جا: انتشارات کتب ایران.
- ابن فوطی (۱۳۵۱). *الحوادث الجامعة و التجارب النافعة فی المائة السابعة*، مقدمه محمدرضا الشیبی، مصطفی جواد، بغداد: مکتبه العربیه.
- ابی‌الفداء، عمادالدین اسماعیل (بی‌تا). *المختصر فی اخبار البشر*، ج ۳، بیروت: دارالمعرفه.
- ابن کنیر، الحافظ (۱۴۱۳). *التبایة و النهایة*، ج ۱۳، بیروت: لدار احیاء التراث العربی.
- ابن‌العبری (۱۳۷۷). *تاریخ مختصرالدول*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن‌حوقل (۱۳۴۵). *صورة الأرض*، ترجمه جعفر شعار، بی‌جا: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- اشپولر، برتولد (۱۳۸۹). *مغولان در تاریخ*، ترجمه، توضیحات و تعلیقات عبدالرسول خیراندیش، تهران: آباد بوم.
- _____ (۱۳۸۶). *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالك و ممالک*، به اهتمام ایرج افشار، بی‌جا: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اقبال‌آشتیانی، عباس (۱۳۸۴). *تاریخ مغول*، تهران: امیرکبیر.
- بارتولد و.و. (۱۳۵۲). *ترکستان‌نامه (ترکستان در عهد هجوم مغول)*، ترجمه کریم کشاورز، ج ۲، بی‌جا: بنیاد فرهنگ ایران.
- بخیت، رجب محمود ابراهیم (۱۴۳۱). *تاریخ المغول و سقوط بغداد*، القاهرة: مکتبه الایمان.
- بویل، ج.آ (۱۳۷۱). *«تاریخ دودمانی و سیاسی ایلخانان»*، *تاریخ ایران کمبریج از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان*، ترجمه حسن انوشه، ج ۵، تهران: امیرکبیر.
- بیانی، شیرین (۱۳۶۷). *دین و دولت در ایران عهد مغول*، ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- _____ (بی تا). *ایران در برخورد با مغول (از مرگ چنگیز تا آمدن هولاکوخان)*، تهران: کتابخانه طهوری.
- بیبرس، رکن‌الدین (۱۴۳۱). *ژیاده الفکره فی تاریخ الهجره*، بیروت: بی جا.
- جوزجانی، منہاج‌الدین عثمان (۱۳۴۳). *طبقات ناصری*، تصحیح و تحشیه عبدالحی حبیبی، ج ۲، افغانستان: انجمن تاریخ.
- جوینی، علاء‌الدین عطاملک (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشای جوینی*، محقق و مصحح محمد قزوینی، ج ۱، ۲، ۳، تهران: دنیای کتاب.
- حافظ ابرو (بی تا). *جغرافیای حافظ ابرو*، مقدمه، تصحیح و تحقیق صادق سجادی، ج ۱، بی جا: بنیان.
- حنفی، احمد بن ایاس (۱۴۰۲). *بدائع الزهور فی وقائع الدهور*، مقدمه محمد مصطفی، ج ۱، القاهرة: هیئته المصریه العامه للکتاب.
- خوفی، فصیح احمد بن جلال‌الدین محمد (بی تا). *مجمعل فصیحی*، تصحیح محمود فرخ، ج ۲، مشهد: کتاب‌فروشی باستان.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۸۰). *حبیب‌السیر*، ج ۳، تهران: خیام.
- ذهبی، ابی‌عبدالله (۱۴۰۵). *دول الاسلام*، لبنان: موسسه الاعلمی المطبوعات بیرون.
- ساندرز، ج.ج (۱۳۶۳). *تاریخ فتوحات مغول*، ترجمه ابوالقاسم حالت، تهران: امیرکبیر.
- سجادی، عالم‌زاده، صادق، هادی (۱۳۸۹). *تاریخ نگاری در اسلام*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سیفی‌هروی، سیف بن محمد (۱۳۸۱). *پیراسته تاریخنامه هرات*، محقق و مصحح محمد آصف فکرت، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- الصیاد، فواد‌عبدالمعطی (۱۹۸۰). *المغول فی التاریخ*، ج ۱، بیروت: دارالنهضه العربیه.
- لسترینج، گای (۱۳۷۷). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عودات، احمد و دیگران (۱۹۹۰). *تاریخ المغول و الممالیک*، ارید: دارالکندی.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴). *تاریخ گزیده*، محقق و مصحح عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۸۹). *ظفرنامه (قسم سلطانیه)*، تصحیح، توضیح و مقدمه فاطمه علاقه، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- نسوی، شهاب‌الدین محمد (۱۳۸۴). *سیرت جلال‌الدین منکبرنی*، محقق و مصحح مجتبی مینوی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ناجی، محمدرضا و دیگران (۱۳۸۹). *تاریخ و تاریخ‌نگاری*، تهران: کتاب مرجع.

- و صاف شیرازی، شهاب‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل‌الله (۱۳۸۸). *تاریخ و صاف الحضرة*، تصحیح علیرضا حاجیان‌نژاد، ج ۴، تهران: دانشگاه تهران.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳). *جامع‌التواریخ*، تصحیح و تحشیه محمد روشن و مصطفی موسوی، ج ۱، ۲، تهران: البرز.
- P.Atwood, Christopher (2004). *Mongolia And The Mongol Empire*, Indiana University, Bloomington: Facts On File, Inc.
- Turnbull, Stephen, *Genghis Khan & the Mongol Conquests 1190 – 1400*, Osprey.

A Comparative Study of the Chronology of Mongols' Military Campaigns from Conquest of Otrar to the Battle of Eyn-e Jalut in Iranian, Iraqi and Mamluki Sources

*Mahin Babaei Malo; *Javad Abbasi; **
Mustafa Gohari FakhrAbad****

Abstract

The era of about 40 years of Mongol's military campaigns in Iran and its neighboring territories has been one of the most eventful periods of history and thus has attracted serious attention from historians. In addition to describing these military campaigns, historians have tried to record the invasions' chronology and times. However, their reports on this case, i.e. the time of the happening of the events related to the military campaigns, has suffered from at-times considerable discrepancies. Based on this hypothesis, the present descriptive-analytical research, tries to shed some light on the chronology of Mongol conquests of Persia, by comparing the reports of historical sources written in Iran, Iraq, and Mamluki territories (Egypt and Levant) to answer the question of the differences and similarities observable in the chronology of these campaigns. The results show that during the period of the Genghis Khan's invasions (616-621 AH), Iranian historians played a more prominent role than Iraqi and Mamluki historians but in post-Genghis era up to the Hulagu Khan's campaign (624-651 AH), the role of Iraqi historians was more outstanding and ultimately during the Hulagu Khan's campaign (651-658 AH), Mamluki historians played an important role in writing a chronology of the Mongol conquests.

Keywords: chronology, Mongol invasion, historical narrative, Iran, Iraq, Mamluk

* MA, Ferdowsi University of Mashhad; Email: m.babaei7216@gmail.com

** Associate Professor, Ferdowsi University of Mashhad; Email: jabbasi@um.ac.ir

*** Assistant Professor, Ferdowsi University of Mashhad;

Email: ghohari-fa@um.ac.ir

| Received: November 22, 2018; Accepted: March 12, 2019|